

ЯН СУРМАН

Постколоніальний погляд на габсбурзькі периферії: русини, українці та польська ідея «цивілізації» у Галичині

JAN SURMAN

Postcolonial Visions of the Habsburg Periphery: Rusyny, Ukrainians, and Polish Ideas of “Civilization” in Galicia

This article deals with the question of appropriation of postcolonial theory to the history of Habsburg Galicia in the nineteenth and twentieth centuries. The author proposes the approach advocated by the authors of “Habsburg Postcolonial” (2003), which concentrates on the strategies and praxis of cultural domination in the empire. In contrast to postcolonial studies, which uses the scheme of domination and subalternity to retell the nation’s occupation, this approach concentrates on the processuality of “othering” processes under imperial conditions and thus the deconstruction of binary cultural categories. Following this proposition, the author analyses the meanders of cultural differentiation following the Polish hegemonic discourse of “civilisation”, which divided the cultural groups in the region, and as the author argues in looking at the media coverage of EURO 2012, still characterizes Polish-Ukrainian relations. On the example of student protest in Lviv in 1907 and its aftermath, the author shows how this discourse led to reconciliation between the Russophile and Ukrainian groups. The 1907 incident, however, shows also how the Galician groups were dependent directly on the Habsburg Empire’s and indirectly on European symbolical hierarchies.

Останні роки принесли врожай нових праць на тему історії центральноєвропейських імперій з постколоніальної перспективи. Виходячи з різних початкових припущень, літературознавчі, історичні, культурологічні дослідження, а віднедавна також аналізи історії пам’яті, використовували постколоніальну теорію або переймали її підхід із різним успіхом, про що я розповім у першій частині цієї статті. Саме з перспективи істориків постколоніальні дослідження несуть із собою найбільше проблем, що відображається у критиці або ігноруванні цього підходу, при тому що причиною відмови є не лише наукові суперечності, а й питання колективної пам’яті і політики пам’яті. На прикладі двох підходів — австрійського і польського — я спробую накреслити головні пункти «за» і «проти», а також довести додаткові переваги використання постколоніальних підходів у історичних дослідженнях. Це не буде вичерпний аналіз постколоніальних дискурсів, лише пунктирне зазначення деяких тем, що створює нові можливості під час аналізу минулого і сучасності постімперської та постсоціалістичної Європи.

У другій частині статті на підставі галицького *case study* я хочу запропонувати спосіб, у який ці підходи можуть допомогти в отриманні більш різноманітних резуль-

татів, ніж це передбачає конвенційна історіографія. Я зосереджуся також на тих моментах, які постколоніальний підхід трактує інакше, ніж традиційна національна історіографія, а кінцевим пунктом буде (короткий) «початок» понадполітичного дискурсу України у Галичині 1907 р. при поєднанні русинів¹, «українців Грушевського» і галицьких москвофілів у анти(мікро)колоніальний рух, скерований проти (неважливо, реального чи вигаданого) польського владарювання, а також представлю цивілізаційний дискурс у польській пресі відносно русинів і самих галицьких поляків.

Привид бродить Центральною Європою — привид постколоніалізму

«Чи все мусить бути постколоніальне?» — питає Анна Вероніка Вендланд у недавно опублікованій статті про периферії Габсбурзької монархії². Це критичне питання щодо сенсу вживання постколоніального підходу, коли існує теорія нової імперської історії, спеціально розроблена для Центральної Європи, і коли концепт *postcolonial turn* вже опрацьований істориками, я пропоную тут прочитати подвійно. По-перше, воно стосується постколоніалізму як одного з інструментів аналізу минулого, що бере інформацію з досліджень Едварда Саїда, Гаятрі Чакраворті Співак, Гомі Бгабгі, Дипеша Чакрабарті й інших, праці яких останнім часом охоплюють дедалі більші площини, стаючи у поєднанні з *subaltern studies* критикою культури і новим поглядом на суспільні й культурні нерівності різного масштабу — локальні та глобальні, минулі та теперішні, далі присутні, наприклад, у шкільних підручниках³.

Це питання можна також прочитати більш дослівно — як проблему ідентичності регіону/постколоніального простору, тобто території, що перебуває під впливом колонізаторської влади трьох імперій, а також радянської влади і Росії з її певними імперськими нашаруваннями. В іншому контексті я провів поділ між *post-colonial* і *postcolonial*⁴, і попри те, що дискусія про сенс присутності «-» у понятті, що стосується класичних колоній, здається закінченою, на мою думку, історичні зумовлення Центральної Європи вимагають досить рішучого розрізнення між цими двома поняттями. Йдеться не лише про орфографічний знак, але й про позиціонування постколоніального дискурсу на регіональній мапі політики пам'яті і безпосереднє його функціонування як евристичного інструмента істориків. Я хотів би представити у скороченому вигляді цей конфлікт на прикладі двох підходів до історії, що останнім часом стали досить впливовими. Перший з них — віденський, розроблений групою істориків культури, зосереджених навколо Морица Чакі, другий — американський, запропонований польським літературознавцем Евою Томпсон.

Опублікований 2003 р. том “Habsburg Postcolonial” був однією з перших спроб опису континентальної імперії Габсбургів із застосуванням постколоніалізму, на сьогодні він є однією з найбільш авторитетних (особливо у німецькомовному дискурсі) публікацій на дану тему. Попри факт, на який віденські спеціалісти неодноразово звертали увагу, що Габсбурзька монархія не була стовідсотково колоніальною імперією, вони підкреслюють значення культурологічного, збагаченого постколоніалізмом

погляду на структури влади, спроби гомогенізації і пізнішого керування та конструювання різниць культур(и) з її обсягу. Виходячи з тези, що «постколоніальні погляди» слід розглядати «скоріше як позицію, ніж систематично сконструйовану і придатну до дальшої розбудови теорію»⁵, Йоганнес Файхтінгер підкреслює, що «інструментарій, який надає постколоніальна теорія, дозволяє між іншим розшифрувати ті стосунки сил, що є/були вписані в усі культурні різниці: різниці, якими зловживалося задля досягнення національно-політичних цілей, але також такі, що в результаті мультиплікації життєвого світу в сучасній епосі залишили свій слід без культурної інтерпретації. Коли підійти до минулого з постколоніальної позиції, можна помітити багатозначний світ, що також має свою історію, хоч, можливо, більш приховану. <...> Аналіз багатозначності видається більш обґрунтованим, коли досвід мультиплікованого життєвого світу став «перформативним» критерієм індивідуальної і колективної свідомості кінця ХХ і молодого ще ХХІ ст.»⁶.

У цьому підході постколоніалізм надає можливість пошуку забутих чи приглушених у національній історіографії «просторів досвіду», серед яких автори концентруються на місцях гетерогенності, культурних стратегіях обґрунтування влади (цивілізаційна місія, культура vs цивілізація), механізмах розуміння різниць у колективній пам'яті різних регіонів або віднедавна інструменталізації (зовнішнього) «іншого» у політичних цілях. Автори також підкреслюють, що їхня версія постколоніалізму не є єдиним інструментом дослідження минулого, а лише спробою зрозуміти механізми конструювання різниць, механізми, які і далі помітні не лише у національній політиці, а й у неоімперських амбіціях, наприклад, Сполучених Штатів Америки або Росії.

На відміну від підходу, що вписує постколоніалізм в інструментарій *cultural studies*, не вимагаючи колоніального стану (хоча автори часто використовують допоміжні концепції: *квасиколоніалізм*, *легкий колоніалізм (soft-colonialism)* чи колоніалізм як метафора)⁷, другою поширеною тенденцією є постколоніалізм, тобто приписування Центральній Європі колоніального минулого з особливою увагою до ролі Росії та СРСР. Однією з найважливіших (хоч не першою) фігур для цього дискурсу є історик літератури з Університету Райса Ева Томпсон⁸, чії праці вже протягом кількох років є популярні. Вихідним пунктом для Томпсон, відмінно від описаних вище підходів, є «колоніалізм білих проти білих», який, відкидаючи всі риси колоніальних систем, вона описує як будь-яку зовнішню владу, поширюючи її також на комунізм⁹. Уже побіжне читання тексту вказує на досить свавільну інтерпретацію історії (наприклад, розрізнення націоналізмів на агресивні/експансивні й оборонні як риси колонізаторських і колонізованих держав¹⁰, підкреслення лагідності польського націоналізму, проекція національних концепцій до часу виникнення сучасного націоналізму [Річ Посполита Польсько-Литовська = Польща; СРСР = імперська Росія з продовженням у Російській Федерації]¹¹, а також атаки на незгідних з цією думкою, що керувалися образом Центральної Європи як «шовіністичної, примітивної та нетолерантної»¹²). Не йдеться лише про теоретичні вади (навпаки, Томпсон є цікавим теоретиком), лише про первинність літературних джерел порівняно до опису чи

історичного аналізу. Важко піддати сумніву правдивість описуваних постколоніальними теоретиками феноменів у центральноевропейській літературі, але опис історичної дійсності крізь призму історичної фікції є важким до сприйняття навіть у постмодернізмі. Цікавим є те, що Томпсон, посилаючись на постколоніалізм, пропонує «вписування Польщі в один із дискурсів, помітних і за її кордонами»¹³ (підкреслення моє — Я.С.) як стратегію *від-писання* (*writing-back*), тобто фактично прийняття посталого у центрі дискурсу замість роботи над власним понятійним і теоретичним апаратом. Також у публіцистичних статтях Томпсон посилається на примордіалізм, сарматизм як моделі повторного винайдення польської культури — винайдення, яке в іншому місці авторка досить однозначно пов'язує з одним із польських політичних напрямів¹⁴. Власне це приписування постколоніалізму так званій «новій історичній політиці» партії «Право і справедливність» і його пов'язування з поділами історичної пам'яті до епохи перед 1989 р.¹⁵ стає ахіллесовою п'ятою постколоніалізму в Польщі, що веде до його заперечення більшістю істориків — факт, який вище я назвав «привидом постколоніалізму». Від прийняття чисто постколоніального погляду на історію Польщі відмовилися, наприклад, Ева Доманська та Ганна Госк, звертаючи увагу на цікавий проект аналізу культури, що спирається на контекст, запропонований постколоніальними дослідженнями, але одночасно — що є підвалиною ідеології *від-писання* — на підкреслення його центральноевропейської специфіки¹⁶. Доманська зазначає, що некритичне застосування постколоніальної теорії «може завдати лише шкоди як самій теорії, так і її матеріалу, оскільки може призвести до карикатурної інтерпретації»¹⁷. Госк, підкреслюючи значення виробленого постколоніалізмом підходу, пропонує заміну окреслень часових рамок для наголошення їх історичної незалежності відносно періоду після поділів Речі Посполитої (“post-zaborowość”), а також після залежності для пострадянського періоду, замість дедалі більш розмитого поняття пост(-)колоніалізм¹⁸. Для так розділених часових рамок Госк пропонує допрацювання пізнавального інструментарію.

Проблема ця не обмежується лише «польським» постколоніальним дискурсом, вона присутня і в інших регіонах¹⁹. Замість того, аби стати зняряддям деконструкції, постколоніалізм змінився на політику декомунізації з усуненням «колоніальних» (=комуністичних) слідів, при чому служить він власне тому, що викликає тремтіння більшості постколоніальних теоретиків, — конструкції *grant récits* (Жан-Франсуа Ліотар) з виразно окресленими категоріями «ми» і «вони», тобто з вельми селективним прочитанням постколоніальних досліджень і відмовою від пропагандованої ними категорії гібридності.

Представляючи тут два протилежні, на мою думку, підходи постколоніальної риторики і теорії, варто взяти до уваги твердження Джона Маклеода про те, що цей підхід є теоретичною пропозицією, що виходила з географічно-політичного колоніалізму, але поширювалася на «групи і мережі людей, поєднаних спільною участю у підданні сумніву і ставленні під питання практик і наслідків домінації і субординації»²⁰, виходячи у такий спосіб далеко поза первинний контекст відкриття. Постколоніальні дослідження стають, таким чином, можливістю рефлексії про минулий

і теперішній час у глобальному значенні, оскільки, з одного боку, деколонізація торкнулася колишніх периферії і центру (наприклад, через міграцію), а з іншого — практика домінації і субординації за допомогою культурної стереотипізації є помітною в кожній культурі.

Галичина постколоніальна

Приймаючи тут теоретичні постулати віденського підходу до постколоніалізму як рефлексію над культурою і культурними ієрархіями, я б хотів на галицькому прикладі показати, як ця теорія має допомогти у розшифровці історичної складності регіону. Галичина взагалі займає дуже цікаве місце у польсько-українсько-(габсбурзькій) переплетеній історії. Вигадана габсбурзькою владою для називання анексованих територій з віднесенням до середньовічного Галицько-Волинського князівства, у скорому часі вона стала синонімом П'ємонту національних відроджень. Залежно від точки зору, вона була «окупована» кількома державами, стаючи вже у часи СРСР визначником культури, а після 1989 р. — криницею польської ностальгії (пов'язаною не лише зі Львовом і так званими «втраченими землями», але й з парадигматичною «краківською культурою»). В українському випадку вона є моделлю «сучасного» західного регіону, на який повинен орієнтуватися модернізаційний державно-націотворчий дискурс. Це акцентування культури на тлі загальновідомої бідності Галичини у XIX — на початку XX ст., а також дуалізм XX — XXI ст. столиця/ культурна столиця, що стосується як пари Варшава — Краків, так і Київ — Львів (останнє місто є офіційною і дотепер єдиною визнаною столицею культури України від 2009 р.)²¹, добре вписується у просвітницький дуалізм культури і цивілізації (у даному випадку розвитку/економіки), що був вироблений на початку XIX ст. як захисний дискурс відмежування у націотворчому процесі²².

Постколоніально поінформована історіографія цікавиться власне тим, як у рамках дозволених дискурсів створювалися кордони між окремими ідентичностями, а також як ці створені у XIX ст. диференціації повторювалися у післягабсбурзькій епосі. Таким чином, слід брати до уваги замовчування радянської епохи, ескапічну ностальгію, що випливає з них, чи історизацію як маркетингову стратегію, а також нову історіографію, котра значною мірою просувається стежками, визначеними у XIX ст. Постколоніалізм має релятивізувати і диференціювати процеси *іншування* (*othering*), які поділили наше мислення про минулі часи на сусідні собі нації.

Щодо теми тривалого впливу стереотипів на стосунки у регіоні, то одним із найвиразніших топосів дискурсу є згадана вище ідея «цивілізації» на підкреслення своєї домінації, як дослівна фігура, так і посередньо імплікована. Це не є виключно історична фігура, її можна також помітити у сучасних польсько-українських стосунках. Як приклад можна навести тут дискурс довкола Євро-2012, де польська преса (у всій ідеологічній різноманітності) повторювала, як мантру, інформацію про гіршу підготовку України, її організаційні проблеми, а під час самого турніру лише побіжно цікавилася подіями за східним кордоном — окрім Донецька, який був най-

частіше згадуваним (у негативному розумінні) містом. Перебільшення «поразок» і замовчування успіхів є не лише продовженням дискурсу панівної нації, котра приписує собі всі заслуги співорганізації турніру, але й терапією для підкреслення власної значущості. Окрім стереотипів відсталості, тут є також елементи типово орієнталізуючих фігур (наприклад, згадується краса українських жінок чи пошуки слідів проституції, що є відбитком колоніальних стереотипів варвара легких звичаїв²³), наголошення на східності і віддаленості (знову ж Донецька, а не, наприклад, Львова, і лише щодо «Заходу», з ігноруванням близькості кордону Російської Федерації), підкреслення *окраїнності* відносно Європи тощо²⁴. Це лише актуальний приклад дискурсу, котрий можна спостерігати віддавна (приміром, у ролі старшого брата, який має ввести Україну до Євросоюзу, або в літературних описах опанованого анархічними козаками незаселеного «кресового» регіону). Топос браку цивілізації у русинів є одним із найпомітніших мотивів у стосунках між першими національними рухами у Галичині ХІХ ст., яким я б хотів приділити більше уваги. У цьому розумінні він не є одним із маркерів різниці, але лишається вписаним у їхню конструкцію у багатьох площинах, починаючи від «класичної» диференціації селяни — шляхта, через конструкцію історичного нарративу²⁵, до пізнішого опису окремих уже держав.

Розпочатий греко-католицьким духовенством у 1830-х рр. процес зацікавлення руською народною культурою, а також утворення ширшої верстви секуляризованої інтелігенції, вже від самого початку були вписані, як доводить Данута Сосновська, у присвоєння собі польською культурою вартості «старшої» і більш розвинутої²⁶. На додаток до статусу частини Габсбурзької імперії у провінції домінували німецькомовне чиновництво і польська шляхта, котра, на відміну від русинів, мала доступ до культуротворчих медіа. Лише 1848 р., з відкритими політичними деклараціями Головної Руської Ради, «русинське питання» стало провідним у внутрішній політиці провінції. Польські еліти вважали неприєднання мешканців східної Галичини до революції за зраду русинами ідеалу відродження Речі Посполитої, і в цьому, головним чином, суспільному процесі *othering* питання культури і цивілізації почало з'являтися у різних площинах. Одним із ідентифікаторів може тут бути дискурс освіти. Уже на Слов'янському Конгресі у Празі ідеї русинської освіти у Галичині були відкинута польською делегацією, яка вважала цю мову недостатньо сформованою, натомість польську — двигуном культури²⁷. Постульоване у 1859 р. впровадження латинки замість кирилиці аргументувалося (також) тим, що кирилиця ускладнює доступ до освіти і культури²⁸. Через два роки у дискусіях щодо освіти у Галичині Юзеф Дітль і Антоні Гельцель відкрито визнають русинську національність, але наголошують на її неготовності до введення власного шкільництва, і лише через польську мову — як посередника у контактах з наукою і культурою — вона має шанс розвинутися. Проте одночасно вони відкидають цей аргумент для німецької мови відносно поляків²⁹. Такий патерналістський тон аргументації тривав до кінця переплетеної історії³⁰, а стереотип русинів, пізніше українців, як нації «попів і холопів» значно вплинув на політику регіону.

Із 1859 р. відкривається ще одна сторона цього дискурсу — аргументація польських націоналістів виштовхувала русинів у сферу впливу російської культури, при чому, з одного боку, перебували політичні докази на використання можливого виходу русинів з монархії в антагонізмі з Віднем, з іншого — у Галичині раніше, ніж у Конгресовому Королівстві, проявилось відкидання росіян як іновірних загарбників³¹. Усупереч тому, що у початковий період побудови не-польської ідентифікації у Галичині відчувалося досить помітне зближення з росіянами³², не була це єдина або ж домінуюча ідентифікація русинів, хоч і дозволяла польським елітам накреслити символічний кордон між Європою та Азією, де вибір пропольської позиції як для віденської влади, так і для русинів був вибором культурним, чи навіть цивілізаційним³³. Черговим моментом, що розділив еліти, було прийняття — не без проблем — історичних зв'язків галицьких русинів із козацьким рухом³⁴, котрий через змалювання у польській художній літературі — найбільш виразно у Генрика Сенкевича («Вогнем і мечем», 1884), але й раніше у творчості Северина Гошинського («Канівський замок», 1828) і Юліуша Словацького («Срібний сон Саломеї», 1835) — і асоціації з Коліївщиною однозначно розглядався як антипольський, анархічний і, особливо у Сенкевича, варварський³⁵.

У той час, коли польська сторона за допомогою згаданого тут стереотипу здійснила свідомий процес іншування (*othering*), котрий через «усвідомлення» віденською владою браку культури русинів мав зміцнити польські позиції у Галичині, русини і далі були розділені у питанні вибору культури: після занепаду *gente ruteni natione poloni* лишилося ще кілька ідеологічних варіантів вибору, що розвинули власні медіа й організації, писали інші версії історії й навіть вживали різні алфавіти і різну лексику. Вписування в різні культурні традиції, що мали також інший погляд на античність і, таким чином, на сучасність, було характерне для націотворчих процесів усієї Центральної Європи³⁶, а в Галичині ці дві нарративні версії найкраще представляють Тарас Шевченко і Михайло Качковський, прізвища яких були брандом найважливіших галицьких культурних організацій і довкола яких виник певного роду культ осіб, що першими відкрили очі русинам на їхнє, відповідно, «українське» і «руське» минуле³⁷. Тут питання культури перебуває безпосередньо у пошуку саме того варіанту, на котрому можна збудувати тривалі підвалини модернізації, де обидва проекти швидко знайшли один одного, частково завдяки конкуруючим організаціям і часописам, скерованим на освіту селянства, сучасним політичним партіям і т. д. Боротьба за вплив на середню і вищу освіту, що відігравали найважливішу роль у процесі творення нової культури, а також за алфавіт (фонетична орфографія проти етимологічної) закінчилася у 1890–1900 роках перемогою народників³⁸. На неї впливала модель політичної монархії, у якій заява про себе як про національність (*Nationalität*) дозволяла отримати подальші привілеї. Збільшення кількості осіб, що хотіли спілкуватися у школі русинською, а не польською чи німецькою, відбивалося у статистиці, що спричиняло відкриття шкіл/класів з русинською мовою навчання, впливало на збільшення потоку учнів тощо.

Культурний конфлікт виразно загострився після 1890 р., разом зі зростанням впливу польських національних демократів (*Narodowa Demokracja*), що вважали русинів поляками гіршої категорії³⁹, а також з інтенсифікацією активності русинських партій; найбільшу вагу ці факти мали у дебатах про зміни виборчої системи, що надавала перевагу поміщикам і міщанам, тобто, в опосередкований спосіб, польському населенню провінції. У 1907 році відбулися перші загальні вибори до рейхстагу (участь могли брати лише чоловіки), у яких значно збільшилася участь русинів.

Напередодні виборів, від січня до березня 1907 р., відбувався конфлікт, на прикладі якого я б хотів докладніше продемонструвати згадані вище демаркації і приписування культури або ж її браку⁴⁰. Мене не цікавить сама подія у фактологічній сфері, вона була описана багато разів, і в цій статті я лише накреслю у загальних рисах головні події. Найцікавішим для мене є її медійне оточення, яке у стилі «симулякрів» (Жан Бодрійяр) — заміщення реального переживання світом, створеним медіа, — домінує над дійсністю завдяки згаданому вище культурному приписуванню⁴¹.

Хронологічно найважливіші події відбулися наприкінці січня — у лютому. В одній з чергових сутичок за права русинів у Львівському університеті 23 січня група українських студентів забарикадувалася в університетському будинку і залишила його кілька годин пізніше, після перепису поліцією їхніх особистих даних. 1 лютого ідентифікованих у поліції студентів затримали; перебуваючи під тривалим арештом, 20 лютого вони оголосили голодування. Через три дні (цілком ймовірно, під тиском Відня) їх звільнили під заставу.

Уже перші реакції відкрили глибинні конфлікти, і не лише на лінії поляки-русини. Напад на університет обурив також русофілів, котрі все ж стали на бік студентів, як тільки дійшло до загострення конфлікту. Газета руської фракції, «Галичанин», писала у перші дні після нападу про фальшиву тактику габсбурзького уряду, котрий, підтримуючи Грушевського і його «українців», довів до порушення миру у провінції⁴². Лише арешт студентів і тривалі приготування до процесу зміцнили ідентифікаційні зв'язки русофілів, що вже писали про «наших» студентів і фінансово їх підтримували. У такий спосіб виникла ситуація конфлікту на межі культур, де агресорами були суд і поліція (галицькі, але під польським домінуванням); вона вплинула на подальші події того року — коаліцію партій на літніх виборах і її електоральний успіх. Справа українського університету відіграла важливу роль у політиці становлення національної єдності протягом кількох найближчих місяців.

Постає питання: в який спосіб викристалізувався чіткий поділ на поляків і (тут синонімічних) русинів/українців, котрий зацьмарив ідеологічні відмінності серед двох останніх? Не йшлося тут, як я аргументував вище, про політичні відмінності, лише про культурні дефініції й підвалини, що 1907 р., навіть якщо на короткий час, були затінені дуалізмом. Одну з відповідей дає аналіз антагонізуючих стереотипів у польській пресі, котра у реакції збільшила відчуття єдності стигматизованої групи — польська сторона бачила й описувала русинів як одну незієднану групу, у певному розумінні створюючи її через відмежування від себе. При цьому застосовувалася

ціла гама орієнталізуючих образів, опису русинів як гайдамаків, козаків, бусурманських дикунів, порівняння їхньої етики з «канібальськими племенами Африки» чи взагалі викреслення українців зі списку європейців, а львівський конфлікт змальовувався як *Kulturkampf* Європи й Азії⁴³. Згадані тут стереотипи були повторені, хоч і не дослівно, навіть поміркованою і соціалістичною пресою. Широко передруковувалося інтерв'ю з Генриком Шепсом, чий захист перервали студенти; Шепс описував їх як дикунів з великими м'язами, побачивши яких непритомніли жінки⁴⁴. Краківський консервативний «Час» писав про варварство, що виходило поза всякі стандарти «цивілізованого світу»⁴⁵ тощо. Ця ситуація не змінилася ні після того, як студентів посадили до в'язниці, ні після оголошення ними голодування — за інформачією польської преси, студенти нібито влаштували «дикі» пиятики у карцері і цілі ночі співали пісень⁴⁶. Коли ж польські студенти у відповідь на звільнення затриманих вигнали 3 березня русинських студентів з університету, польська преса писала про «спокійну і поважну» атмосферу цієї події, конфронтуючи цей здобрений пафосом і патріотичною мовою спокій з несподіваністю і брутальністю «нападу» 23 січня⁴⁷.

Бракує досліджень на тему образу українців у русофільській пресі, але побіжне читання часописів «Галичанин» і «Руслан» свідчить про присутність у ній схожої до польської критики нативізації (з загального тону преси впливає, що від «українців Грушевського» можна очікувати лише агресивності). «Ми», як символ єдності культурних груп, з'являється власне внаслідок польських атак у пресі всіх ідеологічних напрямків і є реальним результатом спалаху дискурсу відмежування культур, котра мала відбуватися протягом неповного місяця. Важко сказати, як довго тривало це символічне єднання — у політичній царині воно вплинуло на літні вибори, але вже на наступних партії розділилися; у культурній царині воно могло лише прискорити переможний марш русинського проукраїнського руху.

У контексті цієї статті важливим є те, що русофіли стали на захист української культури також у власній пресі — подія, яка, здається, не мала прецеденту і стала для читачів символом змін. Погляд на спосіб, у який «культура», виключне право на яку застерігали собі поляки, була представлена у польськомовній пресі, вказує на чергові імперські зв'язки. Польську культуру символізував храм науки — університет, проти якого було скоєно злочин — тим більший, що атака зачепила портрети ректорів; критерієм найбрутальнішого варварства, на думку преси, був напад на гегемона — пошкодження бюсту Франца-Йосифа. Підкреслення шкоди, завданої бюсту, — відбито листя з лаврового вінка — є тим цікавішим, що у віденській пресі під час опису цілої події про неї не згадується, натомість у дискусії між польською і русинською пресою цей факт посідає помітне місце. Таким чином, це була аргументація не для Відня, а саме для галичан, що мала їх переконати в іконоборчому характері українського національного руху. Посилання на імператора вказує також на глибокий емоційний зв'язок авторів з монархією, що виходить поза рамки звичних відносин між підданим і володарем. Цікавим фактом є те, що згадка про бюст Франца Йосифа з'являється на перших шпальтах журналів виразно польсько-націоналістичної орієнтації.

З іншого боку, виразним є посилення на правителя з «Заходу», підкреслення цивілізованості *нас* на тлі атаки *інших*. Це стосується не лише ситуації з бюстом царя, але й реакції на негативні відгуки німецькомовної і закордонної преси — голодування студентів, як мало яка подія у Габсбурзькій імперії, було описане майже у кожній європейській газеті. Досить гостро критикувалася надмірна реакція поліції і прокуратури, котрі діяли суворіше, ніж зазвичай у подібних випадках; у цих описах, особливо у пресі Німецької імперії, вживалися такі самі стереотипи «польського господарства» (“*polnische Wirtschaft*”) — підлеглості, безладу і хаосу, як і в польській шкоді русинів⁴⁸.

Польськомовна преса з певним здивуванням зауважила цю критику, де русини описувалися у категоріях жертви польського домінування у Галичині, а не як неостесані агресори. Останньою краплею, що похитнула впевненість у власній правоті, було порівняння ситуації у Галичині з російськими в'язницями на момент початку голодування⁴⁹. Перенесення поляків з Галичини і з цивілізованої Європи до Росії, що вважалося іміджовою поразкою в очах «Заходу» і «закордону», стало альтернативною темою дискусії про саме голодування, але привело до швидкого вирішення ситуації, коли затриманих було звільнено, скоріше за все, під тиском із Відня. Крім полегшення від вирішення цієї ситуації і припинення катастрофічного падіння образу поляків у Галичині, польськомовна преса займалася більше питанням уникнення подібних ситуацій у майбутньому — йшлося не про страйки, а про їх представлення з так званої прорусинської позиції. Чашу болю переповнила стаття норвезького письменника і лауреата Нобелівської премії з літератури 1903 р. Б'єрнстєрне Б'єрнсона, котрий після закінчення подій розкритикував у “*Le Courrier Europeen*” польське домінування у Галичині у так гострих виразах, що Ігнацій Падеревський і Генрик Сенкевич надіслали спростування⁵⁰. Останній, разом із Владиславом Грабським, хотів навіть позвати норвезького письменника до суду за наклеп.

Віденська критика поведінки поляків, коли особливо впливова “*Neue Freie Presse*” присвятила конфлікту багато місця (часто публікуючи описи і листи галицьких русинів, за що отримала лист подяки від студентів⁵¹), не завдала такого удару, як міжнародна реакція, особливо Німецької імперії, де кілька років раніше мав місце шкільний страйк у Вжесьні, з яким порівнювалися львівські події⁵². Реакція на витискання галицьких поляків поза обшар «цивілізації» — тобто те саме, що поляки робили з русинами, — відкрила глибоко приховані комплекси націоналістів, котрі не могли вийти з тіні так званого більш цивілізованого центру.

Залежність від німецького дискурсу, тобто дискурсу «гегемона», можна констатувати у випадку обох груп — для русинів це була можливість отримати право голосу, придушеного у провінції; для поляків — залежність від символів, важливіших від історії, а також, пізніше, захист доброго імені у німецькомовній пресі. Потреба зміни міжнародної думки, якій, цитуючи польську пресу, русини надали обтяжливу для поляків неправдиву інформацію, була однією з провідних тем квітневих загальних зборів Товариства польських журналістів⁵³. Під впливом реакцій на львівський конфлікт на зборах було ухвалено рішення про створення журналістської організації

“Agence Polonaise de Presse” з представництвом у Парижі і Римі, котра мала передавати закордонним державам польську точку зору⁵⁴. Тут також «культура» у вигляді критики західноєвропейською пресою відіграла важливу роль.

Якщо польська реакція на неприйняття її точки зору у німецькомовній пресі була досить емоційною, у випадку русинів, через посередництво преси політичного центру, можна зважитися на висновок про використання центру габсбурзької держави для досягнення власної мети. Зміна мови не мусить тут бути, як у концепті підлеглості Співак⁵⁵, доказом культурних комплексів, спричинених залежностями влади, а є частиною імперської інтеракції, де (при закладеному білінгвізмі) зміна мови є лише частиною ролі (у розумінні соціології Ірвіна Гоффмана). Цікавою з точки зору культурних відносин є зміна оратора — ще протягом тривалого часу у другій половині XIX ст. поляки часто говорили «від імені» русинів, відбираючи в них право голосу; у цьому випадку русини говорять самі за себе, що вказує на визнання їх рівними, навіть якщо і в значенні *конфліктної спільноти* (*Konfliktgemeinschaft*)⁵⁶.

Підсумки

Повертаючись до згаданих вище концепцій Томпсон vs. “Habsburg postcolonial”, можна чітко побачити, у який спосіб саме гетерогенність, а не дуалізм, дає найкращі результати у цьому питанні. Опис історії Галичини з точки зору лише однієї чи двох націй і їхнього конфлікту (наприклад, польського гегемона і українського підлеглого) значно звужує кут зору історика. Імперський «пов’язаний простір» (*Verflechtungsraum*) означає взаємодію, а формування української ідентичності у панімперському значенні є лише кінцевим результатом процесів, у яких задіяні всі національні і релігійні групи. Також і верховний гегемон — Відень — гетерогенний, хоч панівною мовою є німецька. Запропонований тут постколоніальний підхід до історії набуває вартості власне не з підкреслення національної єдності чи колоніального статусу, а через переоцінку національних наративів і заміну їх плюралізмом позицій. Уже сама заміна ідеологічної гетерогенності русинів-українців одним етнонімом унеможливила б звернення уваги на момент злиття і створення культурної єдності.

З іншого боку, мій приклад впливу стереотипу культурної нації на ставлення поляків до русинів, а пізніше українців (таке саме, зрештою, як і до литовців⁵⁷) демонструє імперські залежності і *ментальні мапи*, котрі, хоч і оперують поняттями з колоніальних ситуацій, але одночасно вказують на значно ширшу взаємодію культурного гегемона і його підвладного. Це вписування постколоніалізму у спектр теоретичних підходів до аналізу Центральної Європи — як її історії, так і сучасності, — а не вписування її у постколоніальний контекст⁵⁸, має, як здається, значно більшу емпіричну користь. Більш того, цей стереотип, сформований в імперських умовах, і далі помітний у польсько-українських стосунках, хоч би й таких невинних, як репортажі зі «спільної» спортивної події. І тут з’являється остання перевага постколоніальних досліджень у контексті Центрально-Східної Європи — «розчаклування» власної культури і погляд на неї крізь призму наявних у ній стереотипів, понять

і виразів (у польському випадку: креси, «на Україні» замість «в Україні»), які — зазвичай неосмислені — залишаються причинами культурного напруження. У такий спосіб проект постколоніальних досліджень стає поєднанням соціології з історією і повертається до своєї первинної цілі, що нею є рефлексія над сучасністю як результатом історичних переплетень.

¹ Згідно з назвами з XIX ст., я вживаю у випадку Галичини етнонім русини (*Rusini*, *Ruthenen*), котрий у ті часи не був рівнозначний з українцями. Пор. *Наконецний Е. П.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. Передмова Я. Дашкевича. 3-є вид., доп. і випр. Львів, 2001.

² *Wendland A. W.* Imperiale, koloniale und postkoloniale Blicke auf die Peripherien des Habsburgerreiches//*Kolonialgeschichte. Regionale Perspektiven auf ein globales Phänomen*/C. Kraft, A. Lüdtko (Hg.) Frankfurt/M., 2010 - S. 215–235.

³ Див., наприклад, *Segal W. E.* School Reform in a Global Society. Oxford, 2006.

⁴ Див. *Surman J., Kaps K.* Postcolonial or post-colonial? Post(-)colonial perspectives on Habsburg Galicia//*Historyka. Studia Metodologiczne*. 2012. t. 42. S. 7–35//http://historyka.edu.pl/fileadmin/user_upload/news/Historyka_42/1_.pdf.

⁵ *Bhatti A.* Kulturelle Vielfalt und Homogenisierung//*Habsburg postcolonial. Zentraleuropa – Orte Innerer Kolonisierung?*/Feichtinger J., Prutsch J., Csáky M. (Hrsg.). Innsbruck, Wien, München, 2003. S. 59.

⁶ *Feichtinger J.* Habsburg (post)-colonial. Anmerkungen zur Inneren Kolonisierung in Zentraleuropa//*Habsburg postcolonial. Zentraleuropa – Orte Innerer Kolonisierung?*/Feichtinger J., Prutsch J., Csáky M. (Hrsg.). Innsbruck, Wien, München, 2003. S. 25–26.

⁷ *Feichtinger J.* Habsburg (post)-colonial... S. 13; *Prutsch U.* 'Habsburg postcolonial'//*Habsburg postcolonial. Zentraleuropa – Orte Innerer Kolonisierung?*/Feichtinger J., Prutsch J., Csáky M. (Hrsg.). Innsbruck, Wien, München, 2003. S. 36; *Ruthner C.* K.u.k. Kolonialismus als Befund, Befindlichkeit und Metapher: Versuch einer weiteren Klärung//*Habsburg postcolonial. Zentraleuropa – Orte Innerer Kolonisierung?*/J. Feichtinger, J. Prutsch, M. Csáky. (Hrsg.). Innsbruck, Wien, München, 2003. S. 114, 116–117.

⁸ *Томпсон Е.* Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. К., 2006. [англійське видання 2000].

⁹ *Thompson E.* Postkolonialne refleksje. Na marginesie pracy zbiorowej *From Sovietology to Postcoloniality. Poland and Ukraine from Postcolonial Perspective* pod redakcją Janusza Korka//*Porównania*. 2008. № 5. S. 118.

¹⁰ *Thompson E.* *Trubadury imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, przeł. A. Sierszulska. Kraków, 2000. S. 17.

¹¹ *Thompson E.* Postkolonialne refleksje//*Porównania*. 2008. Nr. 5. s. 114; *Thompson, E.* *Postcolonial Russia//A Historical Companion to Postcolonial Literatures: Continental Europe and its Empires*/P. Poddar, S. P. Rajeev, L. Jensen. Edinburgh, 2008. Pp. 412–417.

¹² *Томпсон Е.* Історія Центральної Європи як постколоніальна нарація//*Україна Модерна*. 2010. 5(16). С. 230, пос. 9. У цьому випадку неслухно критикує книгу Браїана Портера (*Porter B.* *When Nationalism Began to Hate: Imagining Modern Politics*

in Nineteenth-Century Poland. Oxford, 2000 [вид. польське 2011]), що розглядає проблему виникнення шовіністичного націоналізму наприкінці XIX ст.

¹³ *Thompson E.* Sarmatyzm i postkolonializm. O naturze polskich resentymentów// Europa. № 46. S. 11–12//<http://wiadomosci.dziennik.pl/wydarzenia/artykuly/193060,sarmatyzm-i-postkolonializm.html>.

¹⁴ *Thompson E.* Whose Discourse? Telling the Story in Post-Communist Poland//The Other Shore: Slavic and East European Cultures Abroad, Past and Present. 2010. Vol. 1. № 1. Pp. 1–15.

¹⁵ На цю тему пор. дискусії з тому: Pamięć i polityka historyczna : Doświadczenia Polski i jej sąsiadów/Pod red. S. M. Nowinowskiego, J. Pomorskiego i R. Stobieckiego. Łódź, 2008, особливо зауваги Марека Чижевського на тему історично-пам'яттєвих поділів.

¹⁶ *Domańska E.* Obrazy PRL-u w perspektywie postkolonialnej//Obrazy PRL-u/Red. K. Brzechczyn. Poznań, 2008.

¹⁷ *Domańska E.* Badania postkolonialne//Teoria postkolonialna: wprowadzenie krytyczne/L. Gandhi. Poznań, 2008. S. 164.

¹⁸ *Gosk H.* Opowieści skolonizowanego/kolonizatora. W kręgu studiów postzależnościowych nad literaturą polską XX i XXI wieku. Kraków, 2010. S. 18.

¹⁹ Наприклад, у балтійських державах, пор.: *Ruthner C.* The Abuse of Multiculturalism & Postcolonialism in Nationalist Discourse//<http://tcd.academia.edu/ClemensRuthner/Blog/12486/The-Abuse-of-Multiculturalism-Postcolonialism-in-Nationalist-Discourse>.

²⁰ *MacLeod J.* Introduction//The Routledge Companion to Postcolonial Studies/Ed. by J. MacLeod. London, 2007. P. 6.

²¹ Див.: http://uk.wikipedia.org/wiki/Культурна_столиця_України

²² *Janion M.* Rozstać się z Polską?//Gazeta Wyborcza, 02./03.10.2004. S. 14-16. пор. також на тему соціогенезису цього розмежування перший розділ першого тому *Еліас Н.* Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження. К., 2003 [оригінал 1939].

²³ Пор. з нових публікацій на цю тему: *Phillips R.* Imperialism, Sexuality and Space//Postcolonial Geographies/Ed. by C. McEwan, A. Blunt. London, New York, 2004. Pp. 46–63.

²⁴ Аналіз на підставі публікацій у періодиці: *Gazeta Wyborcza, Rzeczpospolita, Newsweek, Polityka.*

²⁵ *Wöller B.* Zivilisierungsmission oder Fremdherrschaft? Die Annexion Rotreußens unter Kasimir III. im kolonialistischen Diskurs polnischer und ruthenischer Historiker im österreichischen Galizien//Historyka. Studia Metodologiczne. 2012. t. 42, S. 175-193//http://historyka.edu.pl/fileadmin/user_upload/news/Historyka_42/Postcolonial_Woller_.pdf.

²⁶ *Sosnowska D.* Inna Galicja. Warszawa, 2008.

²⁷ Пор.: *Protokoly zjazdu w Slovanský sjezd v Praze roku 1848; sbírka dokumentů/Red. V. Žáček.* Praha, 1958.

²⁸ Пор., наприклад: Bericht des Staatalters von Galizien Grafen Goluchowski an den Minister des Inneren Frh. Von Bach, ddto 3. Juli 1859. Z. 3938, передрук у: Die ruthenische Sprach- und Schriftsprache in Galizien. Lemberg, 1861. S. 264.

²⁹ *Surman J.* Symbolism, Communication and Cultural Hierarchy. Galician Discourses of Language Hegemony at the Beginning of the Second Half_of the Nineteenth Century//

Historyka. Studia Metodologiczne. 2012. t. 42, S. 151-174//http://historyka.edu.pl/fileadmin/user_upload/news/Historyka_42/Postcolonial_Surman_.pdf.

³⁰ Moklak J. W walce o tożsamość Ukraińców: zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego 1866–1892. Kraków, 2004.

³¹ У Конгресовому Королівстві ця зміна настає лише після 1863 р. і занепаду панслов'янського романтизму. Пор.: Skrzypek A. Polska – Rosja. Stereotypy//Polska na tle procesów rozwojowych Europy w XX wieku/Red. S. Sierpowski. Poznań, 2002. S. 170–179.

³² Пор., наприклад: Moser M. “Austroruthenisch?” — Der Wiener «Вѣстникъ» als Zeitung “für die Ruthenen des österreichischen Staates”//Die Ukrainer (Ruthenen, Russinen) in Österreich-Ungarn und ihr Sprach- und Kulturleben im Blickfeld von Wien und Budapest/Moser M. und Zoltán A. (Hrsg.). Wien, 2008. S. 29–100.

³³ Концепт європейської цивілізації vs. російської з'являється, наприклад, у вихідця з Галичини Людвіга Гумпловича, а після 1863 р. виразно присутній як у ліберальному дискурсі (супільно вмотивований), так і в консервативному (з виразно релігійним забарвленням).

³⁴ Пор.: Plokhy S. Ukraine and Russia. Representations of the Pasts. Toronto, 2008. Pp. 172–173.

³⁵ Невищадково Богдан Лепкий датує погіршення польсько-українських стосунків публікацією роману Сенкевича, а Владзімеж Мокрий вимагав критичного перегляду опису України у Сенкевича. Потреба чергової дискусії довкола «Вогнем і мечем» Генрика Сенкевича: Ukraina między Wschodem i Zachodem w XX wieku/Red. T. Stagner. Gdańsk, 1999. S. 30–45. Образ України, намальований Сенкевичем, залишається впливовим і сьогодні, пор.: Koniieczna J. Polska-Ukraina. Wzajemny Wizerunek. Warszawa, 2001.

³⁶ Vaár M. Historians and Nationalism. East-Central Europe in the Nineteenth Century. New York, 2010.

³⁷ Wendland A. W. Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Russland, 1848–1915. Wien, 2001. Pp. 318–319.

³⁸ Щодо останнього пор.: Surman J. Habsburg Universities 1848–1918. Biography of a Space. Неопублікована дисертація у Віденському університеті – 2012 [online: <http://othes.univie.ac.at/18482/>]. Pp. 306–309; Zayarnyuk A. Mapping Identities: The Popular Base of Galician Russophilism in the 1890s//Austrian History Yearbook. 2010. Vol. 41. № 1. Pp. 117–142; Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. Львів, 2000.

³⁹ Porter B. When Nationalism Began to Hate: Imagining Modern Politics in Nineteenth-Century Poland. Oxford, 2000. Pp. 224–229.

⁴⁰ Цей аналіз спирається на мою статтю (Surman J. Du “barbarisme” et “civilisation”. Le conflit entre les étudiants polonais et ruthènes en 1907 et sa construction journalistique//La Galicie (1772–1918) : histoire, société, cultures en contact/Le Rider J., Raschel H. (éd.). Tours, 2010. Pp. 175–188), у якій я не вживаю постколоніальної теорії безпосередньо.

⁴¹ Baudrillard J. Simulacra and Simulation. Michigan, 1995. Я детально описав конфлікт у цитованій вище публікації, пор. також: Bachmann K. “Ein Herd der Feindschaft gegen Rußland”: Galizien als Krisenherd in den Beziehungen der Donaumonarchie mit Rußland (1907–1914). München, 2001. S. 159–172.

⁴² Галичанин. 1907. 12(25) січня 1907, 13(26) січня.

⁴³ Перші два негативні стереотипи можна знайти у більшості польськомовних львівських часописів кінця січня – початку лютого 1907 р.; цитата за: *Ukrainizm// Dziennik Polski*. 1907. 16 лютого.

⁴⁴ *Dziennik Polski*. 1907. 26 січня.

⁴⁵ *Znieważenie Uniwersytetu//Czas*. 1907. 24 січня.

⁴⁶ *Czas* на підставі *Gazety Narodowej*. 1907. 11 січня 1907.

⁴⁷ *Czas*. 1907. 5 березня.

⁴⁸ Найбільш виразно пор.: *Ende des ruthenischen Hungerstreiks//Kölner Zeitung*. 1907. 27 лютого; *Die 'edlen' Polen//München Allgemeine Zeitung*. 1907. 29 лютого; *Der Angedrohte Hungerstreik der ruthenischen Studenten//Frankfurter Zeitung und Handelsblatt*. 1907. 21 лютого, де щодо поляків вжито також поняття «підлегли»; про страйк писали також "The Times", "Le Figaro", "Corriere della Sera" та інші. Про "polnische Wirtschaft" пор.: *Orłowski H. Polnische Wirtschaft. Nowoczesny niemiecki dyskurs o Polsce*. Olsztyn, 1998.

⁴⁹ Ці порівняння див., наприклад: *Die Zeit*. 1907. 21 лютого. S. 1, *Neue Freie Presse*. *Abendblatt*. 1907. 20 лютого. S. 1.

⁵⁰ *Bjornson B. L'opression polonaise//Le Courrier Européen*. 1907. 5 квітня. Pp. 209–211.

⁵¹ *Dankeskundgebung ruthenischer Studenten an die "Neue Freie Presse"//Neue Freie Presse*. 1907. 1 березня.

⁵² Вжесня — Львів//*Руслан*. 1907. 15(28) лютого. С. 3.

⁵³ *Walne zgromadzenie Tow. Dziennikarzy Polskich//Dziennik Polski*. 1907. 9 квітня. S. 1.

⁵⁴ Розпущена 1915 р. організація не пов'язана з утвореною 1918 р. Польською Агенцією преси.

⁵⁵ *Spivak G. C. Can the Subaltern Speak?//Marxism and the Interpretation of Culture/ Ed. by N. Cary. and L. Grossberg. Chicago, 1988. S. 271–315.*

⁵⁶ Поняття *Konfliktgemeinschaft* взято з: *Křen J. Die Konfliktgemeinschaft. Tschechen und Deutsche 1780–1918. München, 2000.*

⁵⁷ Пор.: *Buchowski K. Litwomani i polonizatorzy : mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku. Białystok, 2006.*

⁵⁸ *Thompson E. A jednak kolonializm. Uwagi epistemologiczne//Teksty Drugie*. 2011. № 6. S. 289–302.

Переклад з польської Ярослави Кравченко

JAN SURMAN received his PhD from the University of Wien (Austria). Now he is a DAAD scholarship holder and Visiting Research Fellow at the Herder Institute (Marburg, BRD).

E-mail: Jan.surman@univie.ac.at

ЯН СУРМАН отримав PhD у Віденському університеті (Австрія). Зараз він є стипендіатом DAAD і запрошеним науковцем Інституту Гердера (Марбург, ФРН).

E-mail: Jan.surman@univie.ac.at